

crkva u svijetu

OSVRTI I PRIKAZI

SREČKO M. DŽAJA, KATOLICI U BOSNI I ZAPADNOJ HERCEGOVINI NA PRIJELAZU IZ 18. U 19. STOLJEĆE. *Doba fra Grge Ilijića Varešanina (1783—1813). Izdanje Kršćanske sadašnjosti, Zagreb, 1971. Str. 247, 8 listi fotosa i 1 karta.*

Krunoslav Draganović

U *Analecta croatica christiana* Kršćanske sadašnjosti izašla su prošle godine dva značajna djela s područja crkvene povijesti naše domovine pod turskom vlašću; jedno iz Slavonije, iz pera uvaženog istraživača naše crkvene i etničke prošlosti dra Josipa Butorca (ocijenjeno u CuS-u br. 1 o. god.), a drugo iz Bosne od mladog i široj javnosti nepoznatog pisca Srečka M. Džaje, koji se po prvi put jednim većim djelom dostojno predstavio forumu historičara od struke i svim poštivaocima teških ali i ponosnih zbivanja u životu Katoličke crkve u Bosni. S. Dž. je bliži rođak fra Miroslava Džaje, seniora Bosne Srebrene i neumornog radnika na polju domaće povijesti, također je član bosanske franjevačke provincije.

Ta nas činjenica posebno raduje. Franjevačka Bosna Srebrene ima duboke povijesne korijene u zemlji u kojoj je vjekovima igrala prvorazrednu ulogu i oblikovala duhovni profil katoličkog naroda slično kao i stari irski redovnici irskoga, doduše već od prvih dana krštenja te nacije. Ova provincija primila je u prošlosti 150 papinskih bula od kojih ni jedna jedina nije sačuvana na tlu današnje Bosne kao, uostalom, ni jedna povelja iz doba bosanskih banova i kraljeva. Franjevački arhivi u Bosni ne posjeduju dokumenata iz preturskih vremena koji su ipak djelomično sačuvani s ostacima arhiva provincije u Mađarskoj, Sloveniji i Hrvatskoj, možda još i drugdje, znak iznimno teške bosanske prošlosti. Takva bogata i časna prošlost poziva i sokoli na rad u prvom redu

sinove franjevačke Bosne Argentine. Historijski rad u njoj znao je na mahove malaksati, usprkos živim tradicija jednog Laštrića, Batinića i Jelenića, te dovoljnom broju darovitih i za taj rad kvalificiranih ljudi. I to je također znak izvjesnih vremena.

Pisac u uvodu knjige ističe zaostajanje rada na crkvenoj povijesti Bosne za imponantnim razvojem profane bh. historiografije — tomu je, u prvom redu, doprinijelo proučavanje dotad nepristupačnih turskih vrela — posebno s obzirom na njezina suvremenija polazišta. Kod ovoga kao da je naš pisac na čas previdio neka važna djela novijeg datuma, u prvom redu Mandićeva (Bogomilska crkva bosanskih krstjana, god. 1962., Franjevačka Bosna, 1968. i sl.). S. Dž. priznaje Jeleniću i Batiniću vrijednost njihovih često puta pionirskih radova, ali se ograđuje od njihovih apologetskih stajališta, kulturnog kod prvog, moralnog kod drugoga. Sam on ići će suvremenijim putem, više u skladu s razvojem eklesiološke svijesti, dakle, s manje unaprijed postavljenih ciljeva, predrasuda i obzira, a s više i svestranije znanstvenih pomagala i objektivnih kriterija. Da odmah kažemo, pisac je u tom svom pohvalnom naumu u velikoj mjeri i uspio.

Već letimičan pogled na knjigu ostavlja dojam skladne i simpatične stvari, bogate i raznolike, na visini današnje knjigotiskarske tehnike. Osobno, geografsko i stvarno kazalo na 7 strana čine je preglednom i lako uporabivom. Iskorištena stručna literatura (preko 300 djela) i, što je daleko važnije, historijska vrela iz preko 100 većih i manjih zbirki dokumenata, te dosad neobjavljeni podaci iz desetak arhiva u Bosni i izvan nje, sve do Rima i Pariza, jasno nam pokazuju da se ovdje ne radi o jednoj na brzu ruku napisanoj doktorskoj tezi u nešto proširenom obliku, nego o solidnom znanstvenom ostvarenju koje pretpostavlja više godina ozbiljna rada i odgovarajuću stručnu zrelost. Tekst prati preko 1000 vrlo sadržajnih bilježaka pod crtom kojim utvrđuje ono što u kontekstu navodi ili dokazuje. Međutim, nije samo adekvatan znanstveni aparat radnje nego, još više, kritička i intelektualna obrada gradiva ona, koja nam predstavlja mladog pisca kao sposobna, samostalna i, rekao bih, već zrela znanstvenog radnika na visini svoje zadaće. To, dakako, ne isključuje mogućnost svakog nedostatka ili omaške u djelu, a da i ne govorimo o kojem sitnom »manjku ljepote«, kako bi Nijemci rekli, što uostalom ništa ne mijenja na bitnosti same stvari.

Jezik knjige je lijep, živ, jasan, koncizan, suvremen. Dž. štedi riječi, izbjegava pleonazme. Jezik stare Bosne bio je u XVII stoljeću idealom budućeg općeg književnog jezika. S. Dž. je pokazao da razvoj jezika do izvjesnih njegovih suvremenih oblika nipošto ne znači i njegovo kvarenje. Unošenje novoga ne znači napuštanje starih, općepriznatih osnova i ustaljene jezične baštine. Ipak se zna, ovdje-ondje, u S. Dž. pojaviti po koja nepotrebna tuđica, pozajmica iz stranih jezika, kao npr. konjica iz ruskog ili trauma i kvalitetan, izvedene iz latinskog i grčkog, umjesto naših riječi potres i vrstan itd. Dalo bi se, istina, raspravljati o potrebi ili nepotrebi pojedinih takvih riječi, ali jedno opće upozorenje na veću pažnju nije ipak promašeno. — Slično tako treba naše pisce podsjetiti na to da hrvatski jezik dosta svojih tuđica izvodi iz latinskoga jezika, a ne iz kasnijeg njegova francuskog derivata, kada smo mi već imali svoju

ustaljenu terminologiju. Zato i kažemo: ofenziva i defenziva, a ne: ofanziva i defanziva. Koji put su riječi upotrebljene u čudnom pa i u nepravilnom značenju ili obliku (»antropologija«, »privoliti nekoga na nešto« i sl.).

Na čast knjizi ide i pomna pažnja u ispravljanju tiskarskih pogrešaka. Na mahove se čini da ih u knjizi uopće nema. Ipak ih ima, gdjekada i dosta neugodnih. Tako biskup Ilijić postaje »Lijić« (138, u noti), a »na području uže Hercegovine početkom 10. st. nalazilo se (pravoslavnih) 11 manastira« (71) koje i imenom nabraja. Na području Hercegovine bilo ih je zapravo tek 4, dok su ostali ležali u današnjoj Crnoj Gori (»Stara Hercegovina«). Ne radi se o 10. već o 16. stoljeću, kad su ta četiri pravoslavna manastira bila osnovana, zadnji od njih, Žitomislići, god. 1563. Ilijićeva suspenzija dogodila se god. 1785., ne 1875. (209). Druge manje tiskarske pogreške u imenima i godinama ovdje i ne spominjem, jer se lagano kao takve otkrivaju.

Džajina se knjiga dijeli na dva dijela: Opći dio, prilike u bosanskom pašaluku na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće (s. 35—102), te II. dio, katolici u bos. apostolskom vikarijatu u to isto vrijeme (103—231). Svaki od tih dijelova ima više poglavlja. Svemu tomu prethodi vrlo potreban uvod o pravno-povijesnom položaju kršćana u Turskom carstvu (19—33) koje pisac definira kao islamsku teokratsko-vojničku osvajačku državu feudalnog značaja (21). Bez poznavanja osnovnih pojmova islamske države, njezinih koncepcija i njezina prava (»šerijat« i »kanuni«) nije uopće moguće shvatiti položaj Crkve i kršćana u takvoj državi.

Uvodno poglavlje kao i ostala iz I. dijela knjige uspio je pisac obraditi kratko i jasno, s obiljem potrebnog gradiva na razmjerno malenom prostoru. Manje-više sva su glavna pitanja s obzirom na Crkvu dotaknuta. Obrada im je realistična, zanimljiva i usko vezana za Bosnu. U njoj se redaju pravne zasade muslimanskog društva i države, dokumenti, ljetopisci i povjesničari, potkrijepljeni potrebnim citatima i referencama. Nije odsutna ni intelektualna radoznalost pisca koji češće postavlja vrlo zgodna pitanja i nastoji ih riješiti. Sam izbor i obrada građe čine na poseban način vlastiti udio piščev u ovom dijelu knjige koji će u II. dijelu postati još znatno veći. Za mnoge čitaoce pojedina poglavlja, s njihovim kondenziranim i pouzdanim podacima, zamijenit će čitanje čitavih knjiga. Tako npr. mijenjanje granica turske Bosne od Bečkog rata do njihova konačnog ustaljenja (37—39), Bosna, i posebno njezini katolici, u vrtlogu političkih i ratnih događaja koncem XVIII i početkom XIX stoljeća (77 ss) itd.

Bilo bi izvanredno zanimljivo, kad bi nam to raspoloživi prostor dozvoljavao, ući u izvjesne specifične probleme kojih se knjiga dotiče. Jedan od tih bio bi npr. vjerska tolerancija u islamskim zemljama, posebno u Turskoj, koju nipošto »ne smijemo shvaćati u duhu modernog poimanja slobode savjesti« (19). Ona je ujedno okvir u kojem se vršio važni proces islamizacije Bosne s krupnim i trajnim posljedicama na vjerskom, političkom, kulturnom i drugim poljima. Prošli su, doduše, masovni prelazi na islam XV i XVI stoljeća i njihovi zadnji odjeci u prvim desetljećima XVII st., ali pojedinačne konverzije traju i dalje i u vremenima koja S. Dž. opisuje. Bečki arhivi pružaju nam o tomu

dosta vrlo zanimljive građe, osobito u aktima procesa koji su se vodili oko otetih i poturčenih djevojaka za koje se onda Austrija kao protektor-ska vlast katolika u Turskom carstvu bila zauzimala. Uostalom, o čitavom važnom historijskom problemu islamizacije na Balkanu i posebno u Bosni nije još rečena konačna riječ, premda su se na tom polju trudili razni eminentni stručnjaci kao H. Kreševljaković, M. Handžić, N. Filipović, V. Skarić, A. Solovjev, D. Mandić i drugi. Nova gledišta i novi, sve brojniji dokumenti dovode i do korekcija starih, obično apologetsko-polemičkih stajališta. U najnovije vrijeme najavljuje prof. Nedim Filipović, jedan od najpoznatijih naših turkologa, novu građu i nove rezultate u djelu koje bi doskora imalo izaći. S. Dž. upozorava kako »jedni dokumenti (novi) ne likvidiraju naprosto druge (makar kod pojedinih istraživača postoji i takva tendencija), nego se međusobno upotpunjuju« (27, n. 43). Taj problem trajno interesira i crkvene historičare, pa mu treba posvetiti i doličnu pažnju.

Drugi sličan problem bio bi i onaj »miletá« u Osmanlijskoj državi. Riječ je arapska i znači u isto vrijeme i 'naciju' i 'vjersku konfesiju', zapravo »religiozno-nacionalnu ustanovu, čiji su pripadnici uživali vjersku toleranciju i druge stanovite slobode i predstavljali državljane drugog reda« (26). Šteta što S. Dž. nije dublje ušao u sam problem i pokazao na njegovo reflektiranje na bh. područje. Je li milet prvotno vjerska ili nacionalna ustanova? Na svaki način ona prva. »Bolgar milet« ne postoji u Turskom carstvu, jer ne postoji autokefalna Bugarska crkva, iako postoji — nitko to ne niječe — bugarski narod ili nacija. »Sirf milet«, srpski milet, javlja se kada i Pečka patrijaršija, pa ga prije njezine obnove kao i nakon njezina dokinuća u turskim službenim dokumentima nema. Onda ostaje samo »rum milet«, »rumski milet« (tj. rimski), a taj znači sve pravoslavne Grke (»Romei, po Konstantinovu Novom Rimu tj. Carigradu) i ostale pravoslavce koji nemaju svoje nacionalne, od Turaka priznate Crkve. Slično tako je »latin milet« zapravo »latinski« tj. »katolički narod«, pripadnici Latinske crkve u Turskoj bez obzira na njihovu nacionalnost, pa su »latini«, već prema prilikama, katolički Albanci, Hrvati, Bugari, Genovežani ili Mlečani. Tako ih oznaka mileta više dijeli od ostalih vjersko-nacionalnih skupina nego što indirektno pomaže u izgrađivanju nacionalne svijesti unutar pojedinih, istovjernih narodnih skupina. Ne postoji nikakav »turski milet«. U teokratskoj islamskoj državi muslimani su vladajući narod, nikakav tek trpljeni milet, pa su oznake »turčin« i musliman mnogo puta ekvivalentne. Odatle u Bosni neprestano susrećemo »turke«, gdje Turaka zapravo nema ili ih jedva i ima. S. Dž. konstatira da »u prošlosti Bosne podjela pučanstva na vjere, u smislu konfesije, ima prednost pred svakom drugom podjelom« (47). Bilo bi izvanredno interesantno proučavati utjecaj turskih »miletá« na stvaranje, razvoj ili potiskivanje nacionalne svijesti, čak i mimo ili protiv objektivnih nacionalnih kriterija. Bh. konfesionalizam, misli S. Dž. (227), bit će do današnjeg dana »odlučujuća snaga pri modernim nacionalnim opredjeljenjima i izgradnji sekularizirane individualnosti pojedinih bosanskih naroda«.

Svi mileti nisu između sebe jednaki, nemaju ista prava, pa tako među samim drugorazrednim građanima ima ih onih druge a i druge b-kategorije. Posljedica je to objektivnog razvoja političko-socijalnih prilika,

a ponešto i umješnosti predstavnika pojedinih mileta. »Rum mileta« zastupa visoka hierarhija, u prvom redu caringradski patrijarh, po narodnosti Grk, fanariot, a slično tako i u drugim ortodoksnim miletima. Kod »latinskog mileta« nije to slučaj. On je previše razbijen na razne zemaljske i jezične skupine, previše ozloglašen kao vjerni sljedbenik rimskog Pape, najnepomirljivijeg protivnika turskog imperija odnosno njegova daljnjeg prodiranja na evropsko tlo, pa tako zaslužuje najmanje obzira i milosti.

U Bosni predstavljaju katolike franjevačke starješine, odredbom Ahdname, postignute smjelim nastupom bosanskog kustoda fra Anđela Zvizdovića. Tako im pada udio i dužnost da brane katolički elemenat u Bosni i sebe od preziranja »grčkog patrike i vladika«. Od 1488. do duboko u XVIII stoljeća — zadnji takav pokušaj učinio je hercegovački mitropolit Grk Ananija g. 1781. (74, n. 194) — vuče se ta opasna afera da franjevci i katolički vjernici uopće ne potpadnu pod poreze i jurisdikciju grčke hijerarhije, afera koja je zadala mnogo glavobolje, teških globa i mita pa gdjekada i zatvora bosanskim fratrima. S. Dž. zahvaljujemo na upozorenje da se u carskim fermanima 1783. i 1795., odnosno kod Dž. 1796., još uvijek zabranjuje patrijarhu i svako potraživanje od franjevacu. Tu su klauzulu u carskom dekretu franjevački predstavnici tražili, a sigurno i masno platili, više radi neugodnog sjećanja i straha nego radi stvarne opasnosti. Valjda iz istih razloga spominje to i biskup Ilijić u izvješćima u Rim nakon kanonskih pohoda 1803. i 1805. g.

Odustajemo od daljnjeg iznašanja ovakvih problema kod S. Dž. — kao npr. migracije hrvatskog katol. živilja u BiH, nestanak trgovačkog staleža kod bosanskih katolika upravo u katastrofalnim seobama koncem XVII st. i snažno uzdizanje pravoslavnih trgovaca koji vrlo ojačaše trgovinom pamuka (a i kave!) u Napoleonovoj kopненоj blokadi itd. — koji bi sigurno mnoge interesirali. Zaustavljamo se na glavnom dijelu knjige, *Katolici u bosanskom apostolskom vikarijatu 1783—1813.*, u kojem je naš pisac dao najviše od sebe, donio najviše nove arhivske građe i došao do najviše novih, sigurnih rezultata.

Prvi dio knjige samo je uvod i okvir za samu studiju o katolicima u Bosni na prelazu iz XVIII u XIX stoljeća. Uvod od 80 stranica koji iznosi skoro 2/3 opsega same studije može nam se učiniti odviše velikim. Međutim, on je toliko sadržajan, bogat novim materijalom i refleksijama s obzirom na Bosnu te koristan da se može samo požaliti što nije i opsežniji.

Svoju glavnu temu razradio je pisac u 4 poglavlja: 1. *Ustrojstvo Katol. crkve u Bosni* (apostolski vikarijat i franjevačka provincija) 2. *Odgoj i život klera* (franjevci i glagoljaši) 3. *Duhovno stanje puka* i 4. *Ilijićeve afere* (dviije s bosanskom provincijom i jedna s kan. Pavlović-Lučićem iz Makarske). Na kraju zaključne misli o dekadentnom periodu turske vlasti u Bosni, u koji spada i ovih 30 godina Ilijićeve uprave u zemlji, što će biti donesene i u njemačkom *Zusammenfassungu* na kraju knjige. Tako taj »sazetak« nije uobičajeni resumé cijele knjige koji, uostalom, ne bi bilo lako ni napisati niti bi bio tako efektan kao same zaključne misli II dijela knjige.

Jako daleko bi nas odvela kušnja da dademo barem glavne činjenice ove radnjom, dokumentima i novinama tako bogate knjige. Prikaz javne pokore u Bosni (182—183), iako se tiče stanja koje se povlačilo skoro do pred sto godina, zvuči nam kao priča iz dubokog srednjeg vijeka. Prikaz ustrojstva i funkcioniranje jednako provincije Bosne Srebrene kao i apostolskog vikarijata osmanlijske Bosne argumentiran je i uvjerljiv, daje nam dobro razumijevanje neslaganja i kasnijih sukoba. Odgoj i obrazovanje franjevačkog klera te njegovo faktičko stanje zauzeli su u knjizi razmjerno dosta prostora (134—156). Daje nam plastičnu, zaokruženu sliku ondašnjeg stvarnog stanja. O skromnim popovima-glagoljašima bit će malo poslije riječ. Crtanje duhovnog stanja katoličkog puka u Bosni te pastoralno nastojanje svećenstva uopće, a biskupa fra Grge iz Vareša napose spada među najinformativnije i najbolje uspjele prikaze u knjizi. Pisac osjeća draž i »izazov« domaće etnologije i komparativne povijesti novijih balkanskih religija, točnije konfesija na Balkanu, iako se u tu skoro posvema novu i skrajnje zanimljivu stvar i ne upušta. U to spada svakako i uloga lajičkog elementa u pojedinim konfesijama kao i religiozna psihologija uopće. Možda bi upravo mlađi pisac knjige, toliko ekvilibrirane i uspjele, s dobrom psihološkom i intelektualnom podlogom, bio pozvan da povuče prve brazde na tom još djevičanskom terenu.

Poglavlje prije samog zaključka knjige, ono o »afera ma« biskupa Ilijića Varešanina, ima svoju posebnu vrijednost u tome što nam pruža uvid u psihološku i juridičku podlogu sukoba na vrhovima crkvene uprave u Bosni. Sam prikaz raznih faza u toj borbi staložen je i realan. Pisac nastoji sačuvati objektivnost u svom sudu ne tajeći pri tom ničije pogrešne korake i mane. Uostalom, »afera« ove vrste bilo je dosta u povijesti Bosne; ponekad su one bile »na dnevnom redu« i u duljim periodima, upravo kao za Ilijićeve vlade. Osnovni razlog svemu tomu bio je sukob dviju jurisdikcija nad istim subjektima koje nisu bile jasno razgraničene ili se preko postavljenih granica olako prelazilo, često s namjerom proširenja vlastitih kompetencija na štetu druge strane. Glavna točka borbe bile su župe, točnije njihovo podizanje ili podjela. U jeku druge »afere« šalje definatorij Bosne Srebrene biskupu fra Grgi iz Vareša oštar prosvjed i u njemu naglašava neke principe na koje će kongregacija Propagande reći: *hanno avuto la temerità... Definatorij najprije smjelo tvrdi da je njegovo pravo i dužnost da se neposredno brine za vremenito dobro (naroda), a posredno i za duhovno. Zatim nastavlja: »Vestrae Illustritatis est solummodo in hac Missione benedicere et sanctificare, Definatorii autem est regere ac bono communi prospicere...«*

S. Dž. ne ulazi u ocjenu samog dokumenta nego donosi opravdanje Definatorija za svoj protest pred pomoćnim biskupom fra Augustinom Miletićem. Priznaju da je izraz »solummodo« potežak, ali se on nema uzeti u strogom smislu riječi. Kod ostalih svojih tvrdnji ostaju i ništa ne povlače, nastoje dokazati njihovu opravdanost iz redovničkih privilegija i prakse. Poslije će biskup Miletić u svojstvu apostolskog delegata donijeti praktično rješenje, dok nam puno važnije, ono principijelno, ostaje nepoznato, jer je dokumenat sv. Stolice, možda nepronaden, ostao neobjelodanjen. S. Dž. će svoj sud o sporu donijeti tek u »zaključnim mislima«.

Sud je nedorečen i nije netočan, makar da zanemaruje i neke bitne aspekte spora. Svodi ga na »sukob kolektivnog i individualnog mentaliteta bosanskih franjevaca, sazidanog (među ostalim) od ljubomore i ponosa na osobne i lokalističke povlastice i tradicije«, i jednog biskupa koji po svojoj naravi nije nikakav diplomat. Taj je biskup, ako globalno ocijenimo njegovo djelovanje — uočio pojave sve većeg rasula među bosanskim klerom i pukom i odlučno se tome suprotstavio (230). »Nošen svojim koleričnim temperamentom, visokom etičkom sviješću i uvjerenjem u svoje poslanje« — piše D. Kamber — »nastupao je po duhu proročki, a po stilu kao prosvijetljeni apsolutist« i »čuvar bosanskog patrijarhalnog kršćanstva«, nadopunja ga S. Dž., promičući uz duhovne vrednote svog puka također i njegovu ugroženu biološku i ekonomsku stranu (188).

Upravo te zaključne misli našega pisca dovoljno jasno svjedoče, da biskup Ilijić ne samo u teoriji nego i u praksi otklanja stav Definitorija o isključivoj brizi franjevačke provincije za vremenito dobro Misije i njezinih vjernika. O upravi Crkve u Bosni i duhovnoj strani problema Ilijićevo stajalište nije nikada ostavljalo nikakve sumnje.

Ocijenjujući rad S. Dž. potrebno je spomenuti da mu je jedna od odlika da stvari što bolje precizira. Na to nas upućuje već sam precizirani naslov knjige. Međutim, još uvijek bi bila poneka točnija određenost u tekstu posve na mjestu. Da spomenem samo jednu. Neprecizna ili, bolje, nesretna je formula da je »kršćanstvo« proganjalo Židove u posljednja tri-četiri stoljeća srednjeg vijeka (21).

Tijekom raspravljanja u knjizi, pisac na više mjesta ispravlja Jelenića, Matasovića, F. Nedića i neke druge pisce. Stvar vrlo korisna i potrebna. To nas tim više ovlašćuje da ispravimo neke manje točne tvrdnje S. Dž. ili barem izrazimo izvjesnu sumnju u njihovu sigurnost. Evo ih par takvih!

S. Dž. (111) donosi kao dan smrti biskupa fra Marka Dobretića 1. I 1784. Nigdje ne kaže na temelju čega on to čini. B. Vrdoljak, M. Džaja, Sutješki nekrologij itd. tvrde da je on umro 8. I te godine. Pisac također spominje nekog Bosanskog klerika fra *Juru Kontromanovića* god. 1805. (141, n. 202). Posve je jasno da se tu radi o fra Grgi Kotromanoviću iz Potravlja u Cetini, prvom od trojice franjevaca nosilaca istog imena i kasnijeg istaknutog »barišćevca« († 28. 6. 1864.); v. M. Džaja, *Sa Kupreške visoravni*, 417. Obitelj je doselila iz Makarskog primorja, gdje je Zlatović piše *Katramanović*, skoro sigurno emigranti iz Bosne, od kojih će jedna grana iz Potravlja preseliti opet u Bosnu, u Guču Goru kod Travnika. Ime Juro (»Georgius«) samo je krivo pročitano (ili možda čak i krivo napisano) »Gregorius«, Grgo, čije godine redovničkog oblačenja i svećeničkog ređenja savršeno odgovaraju upravo onom kleriku fra »Jurik.

Bilo bi i drugih manjih ispravaka u knjizi. Onaj »Gabriel Janjić« (75, n. 195) zapravo je Gavro Gnjatić (v. Jelenić, *Izvori kult. rada*, 92-93; Draganović, *Naselja i migracije na Kupresu*, 383), a prezime Gnjatić postalo je od (I)gnjatić. — Rađevina i Jadar nisu u Hercegovini (93) već u donjem Podrinju. Međutim, pustimo te sitnice, a spomenimo jednu važniju stvar, ne da je proglasimo netočnom nego tek da iznesemo mišljenje koje nam se čini mnogo vjerojatnijim, bližim stvarnosti. To je

pitanje ustanove apostolskog vikarijata turske Bosne. S. Dž. dobro opaža da je god. 1735. imenovan (prvim) apostol. vikarom u turskoj Bosni fra Mato Delivić, Kreševljak, ali da dekret njegova imenovanja nije ujedno i dekret o ustanovi nekog novog, bosanskog vikarijata (104-105, n. 5). Spominje da je bilo u više navrata izvjesnih apostolskih vikara u našim krajevima pod turskom vlašću te se zalaže za Baslerovlu tezu, inače vrlo duhovitu i zavodljivu, da bi ta godina značila samo obnovu Srebreničko-visočke biskupije XV stoljeća, koju je u rimskim arhivima otkrio D. Mandić. Međutim, nema nikakva dokaza da je ona bila samo apostolski vikarijat, a ne rimski pokušaj da ustanovi na bosanskom teritoriju novu biskupiju, neovisnu o vlasti imenovanih biskupa kojih su se područja djelomično protezala bosanskim, onda još slobodnim teritorijem. Vikari, koje u ranijim vremenima u Slavoniji spominje J. Butorac, i po njemu S. Dž., nisu nikakva pravna inovacija nego stara običajna stvar u Katoličkoj crkvi da biskupi imaju svoje vikare, posebno u krajevima gdje je biskup zapriječen da izvršuje svoju pastirsku vlast. Tako je, npr., zagrebački biskup u turskoj Slavoniji imao svoga vikara, ali je biskup neke postojeće biskupije pod turskom vlašću, npr. duvanjski, skradinski i sl., dobio u upravu i druge, crkveno vakantne dijeceze. Upravo ta vikarska vlast bila je povodom neprestanih trvenja s drugim biskupima i vikarima istih krajeva. Osnutkom Kongregacije de Propaganda Fide g. 1623., u okružnicama (»okolohodnice«) bosanskih crkvenih poglavara duhovito nazvanom »Vjeroplodnicom«, dolazi do znatne novosti u »apostolskim vikarijatima« kao samostalnim i trajnim institucijama: apostolski vikar predstavlja direktno papinsku univerzalnu vlast na određenom teritoriju, a ne vlast zapriječenog biskupa, te u znak toga ne nosi više imena nikoje postojeće biskupije, nego naslovne, tj. jedne od onih davno utrnutih dijeceza »in partibus infidelium«. Tu korisnu prinovu uvodi sv. Stolica da stane na kraj zloupotrebama patronatskog prava od strane Španjolske, a poslije i drugih država, kao Austrije i Mletaka, te da jače naglasi dužnost biskupske rezidencije u samoj dijecezi (v. Jedin, Kirchengeschichte, IV, 659).

Plod takvih nastojanja u Bosni jest upravo ustanova stalnog vikarijata u zemlji. Razlog da to nije učinjeno »bučno«, posebnim dekretom, jest izbjegavanje sukoba s Austrijom, i donekle s Venecijom, koje su u prošlosti znale i te kako praviti sv. Stolici neprilika upravo u pitanju imenovanja vikara u biskupijama u Osmanlijskom imperiju. Tako, mislim, godina imenovanja prvog apostolskog vikara u Bosni ima se pravom smatrati i godinom osnutka apostolskog vikarijata u turskoj Bosni (1735). Ni takav mudro prikriiveni čin nije prošao bez trzavica, sve tamo do poslije god. 1750. Njegova potreba jasno je opravdana više nego 50-godišnjom odsutnosti bilo kojeg biskupa u Bosni, osim makarskog, na što se gorko tuže franjevci i narod.

U pitanju historijskih statistika Bosne ponaša se pisac oprezno, pa služeći se njima niti povlači iz njih nekih važnijih zaključaka niti čini posebnih pogrešaka (v. 47-49 i 164-165). To mu se, s obzirom na neke druge pisce, ima prije uračunati u zaslugu nego u nedostatak. On ostavlja dojam čovjeka koji intimno osjeća kako su povjesne statistike u nas, posebno u Bosni, sklizak teren, neki pravi »scoglio del

nafragio cristiano«, da se poslužim izrazom našeg učenog ali i vrtoglavog Markantuna de Dominisa. Međutim, kako god nam se ti stari bosanski brojevi prezentirali, nema nikakve sumnje da se iz njih daju izvući razmjerno dosta sigurniji i dosta precizniji zaključci nego što je to dosada činjeno. Vrijedi to, u prvom redu, glede katoličkih crkvenih statistika. Moderna demografska proučavanja mogla bi se vrlo dobro njima okoristiti, sišavši u pojedinosti, koje se ne daju samo iz njih izvući nego i iz drugih postojećih crkvenih vrela. Primjer za to bili bi upravo Džajini brojevi, iako oni i pokazuju izvjesne poteškoće koje nisu nerješive. Ipak smo piscu zahvalni za ovu njegovu dijelom dosta popunjenu crkvenu statistiku.

Preostaje još jedno vrlo interesantno i važno pitanje, koje će se u vrijeme o kojemu knjiga i radi, za biskupa Ilijića i njegova najprije koadjutora a poslije nasljednika Miletića, definitivno riješiti. To je problem svećenika glagoljaša u BiH.

S. Dž. posvetio je tom pitanju 8 stranica knjige (156-164). U nekoliko rečenica predstavio je stare glagoljaše čitateljima na efektan način: oni su »u liturgijskom i kulturnom pogledu čuvali i nastavljali tradicije srednjovjekovnih hrvatskih glagoljaša po Bosni i Dalmaciji«; »kako su egzistencija i djelovanje glagoljaša na specifičan način izražavali individualnost hrvatskog naroda, tuđinski režimi i tuđinski kulturni utjecaji, pod kojima su se stoljećima nalazili svi naši krajevi, sve su ih više potiskivali« (156).

Osim kratkog uvoda, pisac se zadržava tek na razdoblju od 30 »Ilijićevih« godina (1783-1813). Veli da je o njima daleko teže pisati nego o bos. franjevcima, jer kao ustanova nisu ostavili arhiva iza sebe, a što je ostalo iza pojedinih popova glagoljaša po selima, gdje su djelovali, s vremenom je upropašteno i zaboravljeno (157, n. 287). »Tako o glagoljašima crpimo spoznaje iz izvora u kojima su oni indirektno i često jednostrano dotaknuti i prikazani« (ibid.). Šteta samo što se pisac, znajući za sve to, nije upustio u analizu izvjesnih dokumenata koji upravo tako pišu o glagoljašima nego je ostao samo na površini prenoseći o njima što su drugi rekli, najviše njihovi protivnici. Ipak piscu, serioznom istraživaču Ilijićeva perioda dugujemo nekoliko novih spoznaja i više nepoznatih dokumenata, makar u izvacima — šteta što nijesu u cijelosti doneseni — o zadnjoj generaciji bosanskih glagoljaša.

Nije ih bilo mnogo, tek 8 do 12, dakle 1/9 odnosno 1/10 cjelokupnog svećenstva u bos. vikarijatu (158) u vrijeme kada Bosna trpi od vrlo osjetljiva pomanjkanja klera (119-120). To je možda jedan od važnih razloga zašto su franjevci po župama redovito živjeli u bratskim odnosima i suradnji s glagoljašima koji su im bili vrijedni i potrebni pomagači na širokim prostorima Bosne, pritisnute nepravdom i krvavim poteškoćama. Jednako ih je i narod rado primao, jer su mu bili bliski po načinu ophođenja i mentalitetu (157), a dr fra Leon Petrović prikazuje »s izvjesnim patosom« njihovu jednostavnost, socijalnost i široki ugled u narodu (ibid.). I domaći muslimani rado su ih gledali. Samo su ih njihovi poglavari, bosanski apostol. vikari, barem u većini, nevoljko primali te su ih, raznim restrikcijama i zahtjevima koji su nadilazili mogućnosti ovog priprostog narodnog klera nastojali potpuno istisnuti iz vikarijata turske Bosne.

Jasno je da su se tadašnjim glagoljašima mogle s pravom činiti izvjesne zamjerke: nesistematski odgoj, slabo poznavanje teoloških disciplina — odatle i izraz »jezgraši«, jer da poznaju tek »jezgro« kršćanske nauke — i predaleko identificiranje s narodom, dakle njihovo izvjesno poseljačenje ili, kako se u govoru bosanskih misnika veli, njihovu »rustičnost«. Iako znatno bolje, radi boljih objektivnih mogućnosti, nije ni na drugoj strani, kod bosanskih »ujaka«, bilo sve bez iznimke na potrebnoj visini. Iznoseni nedostaci glagoljaškog klera, u biti, nisu bili plod njihove subjektivne krivnje nego odviše teških prilika onog dekadentnog vremena, bez pravog zaštitnika i moćnog pomagača, prepušteni sami sebi kao vječni »filijalni kapelani«, na vanjskim kapelanijama, nikada u mogućnosti da postanu župnici (157). Po koji od njih, kao Don Ante Budimir iz Posušja, istakao se kao vrstan propovjednik u raznim krajevima vikarijata, drugi opet, Don Jozo Perković, izdaje priprosto i ljupko djelce pučke pobožnosti, nekoliko njih leži po turskim zindanima (tamnicama) da im neki otpadaju od zime — kao Don Šimun Matković iz Olova za kojeg Kašić piše da je potomak Kotromanića — trpe progone i žive u pogibelji života slično kao i bosanski franjevci, a da nam pri svemu nije poznat ni jedan jedini slučaj njihove apostazije, a najmanje od svega na islam.

Kao prvi razlog koji se iznosi za njihovo dokidanje, kako to izgleda po čestom njegovu isticanju, navodi se, vrlo neočekivano, njihove »blize veze s makarskom i splitskom kurijom, koje su ih crkveno-politički patrocinirale i pretvarale u eksponente svojih aspiracija prema Bosni« (157). Ne znam u kojoj bi mjeri bila opravdana ta zamjerka. Stvarno su bili neki makarski i splitski biskupi odnosno nadbiskupi zaštitnici bosanskih glagoljaša, zapravo jedini njihovi pravi zaštitnici, da li tek iz svojih egoističnih interesa ili opće-crkvenih i narodnih, to treba istom dokazati. Ni sv. Stolica im nije posvetila pravu brigu, nije se za njih svojski zauzela, posebno ne u kritičnim časovima njihova opstanka. Rim je, bez svake sumnje, želio uvođenje i dijecezanskog klera uz redovnički, u Bosni kao i u drugim misijama na Balkanu, što dokazuje otvaranje »ilirskih« kolegija u Fermu, Loretu i Monte Garganu u XVII st. Pokušaj, makar i dugoročan, nije uspio, slomio se uglavnom na otporu bos. franjevačke provincije. Međutim, valja odmah dodati, nije se tu išlo k stvaranju glagoljaškog klera, barem u principu, nego latinskog. Zato nam se čini da se ona nesistematska i mlohava pomoć Propagande bos. glagoljašima XVIII i XIX st. svodi najviše na priželjkivanje Rima da u Bosni ostvari latinski kler dok joj za glagoljaški fali prava volja i razumijevanje. To bi, uostalom, trebalo još utvrditi proučavanjem dotične arhivske građe.

Čini nam se da je ono isticanje glagoljaša kao eksponenata dalmatinskih interesa u Bosni kao i eventualne opasnosti bos. vikarijatu, koja mu prijeti iz Dalmacije, samo anakronizam za Iljićevo razdoblje bez stvarnog temelja. Ta je opasnost eventualno mogla postojati prvih godina iza osnutka vikarijata turske Bosne, ali ni u kojem slučaju 50 godina kasnije. To je, čini se, bio samo spretan manevar da se glagoljaši u Bosni odijele od njihovih jedinih stvarnih zaštitnika u Dalmaciji koji samo »škode« njihovim interesima i stavljaju ih u vrlo nezgodno svjetlo. Strateg borbe bosanskih glagoljaša u borbi za opstanak bio je spretni

i ambiciozni makarski kanonik Ivan Josip Pavlović-Lučić, sam starinom iz Bosne, koji neukim i bespomoćnim misnicima »petrovačkog reda« u Bosni sugerira podesne pravne razloge i, gdjekada, praktične poteze. On zna biti i neskrupulozan pa i nedozvoljeno prekoračiti punomoći koje mu je bio dao njegov na početku prijatelj biskup fra Grgo Ilijić. Ipak mu slika nije onako tamna kako ona izlazi iz prikaza njegove »afere« s vikarom Ilijićem i obratno. Nije odviše nepodnosiv nepotizam staviti dvojicu svojih nećaka među svećeničke kandidate za koje plaća austrijska vlada, kad su sličnim »nepotizmom« postajali, u Bosni, rekao bih skoro u pravilu, nećaci tadašnjih svećenika. A što je prijedlog obuhvatio šestoricu »stranaca«, iz Dalmacije, nije »prifaljeno«, kako bi se u Bosni kazalo, ali je i posve razumljivo, kada biskup nije želio slati iz Bosne nikog od domaćih mladića za svjetovni kler. Da se razni svećenički kandidati na studijima u zapadnim kršćanskim zemljama nisu htjeli povratiti u iznimno teške bosanske prilike, poznata je i inače stvar na koju se češće tuži provincijal i definatorij (151-152). Ovdje je stvar još teža, jer nijedan od tih »stranaca« nije došao u Bosnu u pastirsku službu, ali to još nije dokaz da je kan. Pavlović-Lučić imao od početka takvu namjeru sa svojim kandidatima za Bosnu. To bi trebalo istom dokazati.

Zanimljiva je i slijedeća akcija Pavlovića-Lučića da se bos. glagoljašima osigura status misionara u Bosni s pravima koja su imali i bos. franjevci. Podnesak, pisan bosančicom i potpisan od »šest nepismenih seoskih knezova«, donosi S. Dž. u cijelosti, prepisan latiničicom (161-162). Pripisuje mu možda odveć veliku važnost te se obara na prijevod riječi »knez« (seoski) u »Conte«, što je »vrlo aristokratski zazvučalo u ušima rimskih kurijalaca i izazvalo posebnu pozornost«.

Držimo da su njihove uši već barem dva stoljeća bile naučne i odavno otvrdnule na slične naivne »trikove« brojnih biskupskih kandidata iz Bosne pa ih nisu uzimali odviše ozbiljno. Biskup fra Benedikt Medvidović, rodom iz Hercegovine, kao i još jedan njegov prezimenjak, također biskup, prevode svoja prezimena po tadašnjem humanističkom običaju u »dei conti Orsini« i »rođaju se«, ne znam s kakvim uspjehom, s visokom rimskom aristokracijom, knezovima Orsini. Jedan drugi njihov zemljak, preporučujući se za biskupsku mitru, izvodi svoje podrijetlo čak iz carske loze Paleologa, pa mu ipak ta pia fraus nije nikako pomogla. Malo teža je i ozbiljnija stvar kad kanonik Pavlović-Lučić, odnosno Don Ilija Jurčević tuži Propagandi biskupa Miletića radi njegove »proturimske izjave« te da »glagoljaše potiskuju (Miletić i bos. franjevci?) radi vlastite dominacije i materijalnog koristoljublja« (162). Po efektu te tužbe izgleda da ni ona nije pobudila u Rimu velike pažnje. Rim je bio naučen na malo nezgodnije stvari pa je i razne tužbe mirno prosuđivao. Kuriozuma radi spominjem najstariji, što ja znam, spomen naše vulgarne psovke u originalu i u nespretnu talijanskom prijevodu, upravljenu Papi i Rimu negdje oko 1630. Iznosi je »stjepanski« biskup fra Dominik Andrijaš kao riječi njegovih protivnika iz Bosne, pa ipak nije radi nje nitko bio teško kažnjen.

Nego, vratimo se na osnovnu stvar. Šum mnogih riječi zaglušio je osnovni ton, onaj kojim se traži ravnopravnost glagoljaškog i franjevačkog klera u Bosni. Danas u vrijeme kad se traži ljudska ravnopravnost

malih i velikih, zaostalih i naprednih, učenih i neukih, zvuči nerazumljivo da se netko unutar samog svećeničkog staleža trebao boriti za statut vlastite ravnopravnosti koji za glagoljaše očito nije postojao. Međutim, ključ za razumijevanje povijesti, pa i crkvene, glasi: *distingue tempora i concordabunt jura*. Bila su to vremena feudalizma i robovanja, privilegiji su nerijetko zamijenili zakon, a pokoje osnovno načelo ostalo je zamagljeno.

U tom smislu moramo valjda razumjeti i odgovor biskupa Miletića sv. Stolici od 9. ožujka 1809., čovjeka pokore i duboko pobožna biskupa i franjevca, čija ličnost nije analitički i kritički obrađena usprkos većem broju njegovih životopisa (v. 230). On brani biskupa Ilijića da taj nije protiv svjetovnog klera kao takvog nego protiv postojećih glagoljaša zbog njihove neukosti, nediscipliniranosti i preživjelosti. I sam Miletić o njima donosi svoj sud, ali ne blagohotno i nepristrano. On odbija i ravnopravnost za oba klera, ne principijelno nego praktično. Glagoljaši ne mogu postati župnici (ni misionari sa statusom kao franjevci) iz političko-ekonomskih razloga: ekonomska baza bosanske misije koju čine svojim dobrovoljnim prinosima župe (odnosno njihovi vjernici) te pravo franjevac da zastupaju pred turskim vlastima katolike. Ukoliko bi glagoljaši postali župnicima (uz franjevce, dakako) bila bi ugrožena (štoviše, ona bi »otpala«) ta ekonomska baza pa i samo uzdržavanje apostolskog vikara, jer glagoljaši »samo misle na svoju rodbinu i patrone u Dalmaciji« (163).

Po mišljenju svog duhovnog oca i poglavara čine glagoljaši bijednu sliku. Da li je ta slika ujedno i vjerna, drugo je pitanje. Međutim, Miletić i taktizira, što Ilijić ne zna činiti. Umiruje sv. Stolicu, dopušta ređenje u Dalmaciji još dvojice mladih bos. glagoljaša, dakako iznimno. Status quo ostaje, dakle ništa od tražene ravnopravnosti u kleru. Još gore, sudbina glagoljaša već je zapečaćena, makar to Propagandi možda još nije jasno. Naoko još se ide za reformom glagoljaša uvođenjem novog, posebnog kalendara za njih, sličnog onom bos. franjevacu. Stvarno ta reforma služi samo da bi se oslabio utjecaj iz Dalmacije na njih (163). Drugim zahtjevima biskupa: za temeljitijom naobrazbom i odgojem, za podnesnim udžbenicima izvjesnih teoloških disciplina na narodnom jeziku i pismu, koji bi bili pristupačni glagoljaškom kleru, za nevršenjem težačkih poslova (po svoj prilici potrebnih za njihovo uzdržavanje) itd. — siročad u vlastitom domu — glagoljaši jednostavno nisu imali mogućnosti da im udovolje svojim vlastitim silama; kršćanska raja u Hercegovini još poslije 1850. hrani se u većini sijekovim kruhom, a pomoći glagoljašima od strane biskupa i Rima nije bilo. Takva »o b n o v a« značila je u ništenje. Biskup Ilijić to i veli na svoj otvoreni način, zabranjujući g. 1808. dvojici mladih glagoljaša da u svojim rodnim župama u Bosni primiciraju: »neće se nikad moć uložiti u službu puku... niti će se već i jedan za moga života rediti pop glagoljaš, to im očito svima kažite...« (161. n. 311). On traži njihovu »latinizaciju«; Miletić barem toliko, ako ne i više, a ne pruža nikakve pomoći u tu svrhu. Latinizacija sama po sebi već znači nestanak glagoljaštva. Zadnja tri popa glagoljaša u BiH umiru tridesetih godina prošlog stoljeća.

Spomenuli smo pozitivni i korisni prinos S. Dž. poznavanju zadnje faze glagoljaštva u BiH. Daroviti pisac odabrao je, na žalost, da ne uđe u srž

samog problema, možda zato jer je osjećao da bi u toj stvari bila potrebna čitava jedna oveća studija, u čemu bi imao i pravo. Šteta je, nadajmo se, da se on, povlačeći uspješnu paralelu biskupa Ilijića s dva s njim neposredno vezana člana u nizu apostolskih vikara u Bosni, Botoš-Okićem i Miletićem, samo na njih ograničio. Da je to učinio i s nekim drugim karikama u biskupskom lancu, bila bi nam ponešto jasnija slika i bosanskih glagoljaša, odnosno »petrovaca« u Bosni uopće. Evo takvog jednog pokušaja, makar rudimentalnog, s drugom dvojicom biskupa u Bosni za turske vlade.

Biskup fra Grgo iz Vareša, makar bez svoje rezidencije i vlastitog dijecezanskog klera, neobuzdan i uporan kakav je već bio, upustio se u borbu s bosanskom provincijom. Perspektive za biskupa u tom sukobu nisu bile ružičaste, ali on za to nije uopće ni pitao. Slab političar, takav već po naravi, nije valjda ni pomislio da bi dragocjena saveznika mogao imati u svojim glagoljašima, dakako uz uvjet da oni u zemlji ojačaju. Njemu je i spretni kanonik Pavlović-Lučić, dovoljno učen i dovoljno poznat u Rimu, bio dovoljan. Izgleda da zanemarivanje, točnije odbacivanje glagoljaša kao faktora borbe proistječe iz duhovne konstelacije fra Grgine: strogi centralist, prosvijetljeni apsolutist, جوزefinist, ali ne liberalnog nego ortodoksnog, rimskog tipa. U takav duhovni svijet skromni i individualistički raspoloženi popovi glagoljaši sigurno nisu spadali. Jedan Ilijićev dalji prethodnik, makarski biskup fra Marijan Lišnjić, čiji je dijecezanski teritorij ležao većim dijelom u zapadnoj Hercegovini i jugozapadnoj Bosni, došavši u sukob s franjevačkom Bosnom Srebrenom, dolazi na misao potrebe stvaranja biskupijskog klera, glagoljaša, koji će slušati samo svog biskupa. Iako poduzetan i neustrašiv, slično kao i fra Grgo, nije postigao u svom naumu veće uspjehe. Nerazmjer snaga bio je odviše velik, a povlastica predstavljanja katoličkog naroda kod turskih vlasti bila je franjevački privilegij, ali ujedno i vrlo odgovorna dužnost. Naprotiv biskup znao je kod Turaka manje nego bilo koji pravoslavni vladika ili židovski rabin, bez carskog berata (111), a jednako tako i nego provincijal ili gvardijan Bosne Srebrene, što je u tim razmiricama odigralo također vidnu ulogu.

Drugi nasljednik biskupa Ilijića Varešanina bio je njegov uži zemljak fra Rafo Barišić iz Očevije kod Vareša, sličan mu po borbenosti i poduzetnosti naravi, ali s više osjećaja za realnu politiku. I on je bio u teškoj sukobu s provincijom, najtežom što ga povijest Bosne Srebrene bilježi. Barišić brzo uoči kako je zastupanje interesa »latin mileta« pred turskom vlašću izvor velike vlasti i autoriteta. Pomoću austrijske vlade, s kojom je bio kao i Ilijić u najboljim odnosima, uspije poslije gotovo 400 godina oduzeti monopol u zastupanju bosanskih Hrvata katolika od franjevačke provincije i osigurati ga za bosanskog biskupa odnosno apostolskog vikara (god. 1840). Tako se otvorila široka mogućnost za uspostavu biskupijskog klera u Bosni, bilo glagoljaškog, koji je tek prije nekoliko godina izumro, bilo latinskog, možda fra Rafi više simpatičnog. Glavna stvar je da to svećenstvo vjerno stoji u borbi uz svog biskupa. Ti novi momenti samo su doprinijeli da se borba još žestice rasplamsa. Biskup fra Rafo, istom u prvoj fazi izvođenja svog nauma, ostade pobijeđen od provincije i istisnut iz Bosne.

Hercegovina mu postade daskom spasenja iza brodoloma. On je prigri svom dušom. Interesi su im se uvelike podudarali. Novoosnovani vilajet Hercegovina, sultanova nagrada Ali-paši Rizvanbegoviću za pomoć u borbi protiv bosanskog odmetnika Husein-kapetana Gradaševića i buntovne Bosne, isto tako i hercegovačka franjevačka kustodija u kidanju od svoje matice, Bosne Srebrene, dobile su idealnog saveznika u borbi protiv bosanskog centralizma u osobi biskupa Barišića. Medusobna povezanost ostade trajna i srdačna, vrlo korisna za sve saveznike u izgradnji autonomne Hercegovine jednako na političkom kao i redovničkom i crkvenom polju, na kojemu je Hercegova zemlja postala samostalnim apostolskim vikarijatom, neovisnim od Bosne. Barišiću nisu više bili potrebni novi saveznici u nekom budućem svjetovnom kleru, što više, mogli su biti štetni za dobre odnose s hercegovačkim franjevcima. Jedna vrlo povoljna prilika za svjetovno svećenstvo opet nije urodila nikakvim plodom, a stari glagoljaši počeli su u narodu padati u zaborav.

Čini mi se potrebnim ovdje naglasiti još jednu misao o starim bosanskim glagoljašima. — Često u povijesti Bosne, barem tamo od vremena kustoda fra Bartola od Alvernije (XIV st.), čula se tužba na nedovoljan broj svećenika u Bosni i vapaj za njima. U tursko doba, posebno u vrijeme velikih apostazija, oskudica svećenika postala je još veća. Dok su se u Katoličkoj crkvi postavljali visoki zahtjevi na njezin kler, posebno na njihovu naobrazbu, bile su druge konfesije, muslimani i pravoslavci, u svojim zahtjevima daleko skromniji. I tako se nerazmjer broja svećenika sve više okretao na štetu katoličke vjere. Spas je možda bio u tom, da se zahtjevi i kod katolika snize, osobito gledom na latinski jezik i višu teološku naobrazbu, te počne stvarati barem jedan dio klera s manjim znanjem, a većom blizinom svom puku i, po mogućnosti, velike revnosti za stvar Božju i duša. Takvi su onda na terenu mogli dostojno održati frontu prema svojim isto tako, i manje, naobraženim kolegama drugih vjera i spašavati katoličku stvar.

Nije trebalo mnogo razbijati glavu, kako treba izgledati taj kler i gdje ga pronaći. On je već u zemlji postojao. Bili su to naši mali i neugledni popovi glagoljaši, u svemu blizi i razumljivi svom narodu. Trebalo ih je samo razumjeti i pomoći, učiniti što sposobnijim za njihovu zadaću. Pomagati, a ne odbacivati, sumnjčiti i latinizirati. Oni su bili u određenim krajevima i vremenima naša velika šansa, na žalost naša promašena šansa. Promašena ne toliko njihovom krivnjom koliko krivnjom drugih. Možda je ovo i idealiziranje stvarnih prilika. Možda, ne znamo sigurno. Svakako je ovo jedno nužno stajalište, jedan donekle novi vidni kut pod kojim treba promatrati problem naših starih glagoljaša u Bosni.

Primjer za to, možda ne najnepodesniji, jest svakako i Don Jako Čotić († 1807) na Kupresu, o kojem danas ipak više znamo zahvaljujući knjizi S. Dž. Nije bio nikakav posebni svetac, ali ni onakav, kakvim ga je predstavio njegov prenegli biskup fra Grgo u aktu svoje suspenzije (S. Dž., 159-160; M. Dž., *Sa Kupreške visoravni*, 235). Liječio je narod, pamalo trgovao, pisao zapise, ali je bio vjeran i revan svećenik, obljubljen u narodu svih vjera i do danas u najboljoj uspomeni. Uostalom, na slične i teže svećeničke mane, misnika ne samo onih glagoljaških,

tuže se sva tri biskupa Ilijićeve ere (152, 153 i sl.). U svom sirovom i surovom ambijentu i kraj svoje nedovoljne naobrazbe još su uvijek dobri pod uplivom milosti Božje, bolji nego što se od njih u takvim prilikama moglo i očekivati. Zanimljiva je činjenica, do danas još nedovoljno osvijetljena, da su smrtni ostaci Don Jakova Čote, po noći vađeni i ukapani u pravoslavno groblje te odane opet, isto tako, opet iskapani i vraćani u katoličko. Dakle, krađa i prekrađa, činjena sigurno ne iz »dišpeta« nego radi pretjeranog štovanja i vjere možda u djelovanje njegovih »moćiju«. Kako tomu i bilo, slučaj glagoljaša Čote, »ekumenski« poštovana, pokazuje da naša početna misao nije bila promašena.

Sve što je naprijed rečeno, a slično tako i kod S. Dž., odnosi se na period kraći od 100, 150 godina. Sve ostalo manje više je neproučeno, razbacano na mnogo strana, nedokumentirano i nepoznato. Osjetljivo nam nedostaje nešto iscrpnija, općenitija i dublja studija o glagoljašima u Bosni koja istom čega svog autora. Treba stvari zahvatiti od njihova početka pa do nestanka, a prikazati nužno i one, koji su prvotno proizašli od glagoljaša pa se poslije služili novijom i praktičnijom bosanskom ćirilicom, starobosančicom. U Dubrovniku u 14. st. zvali su ih »preti ciuriliza«. Zahvalni smo svima koji su nešto o tome pisali i otieli barem neke stvari od potpunog zaborava. Među njima, dakako, i našem S. Dž.